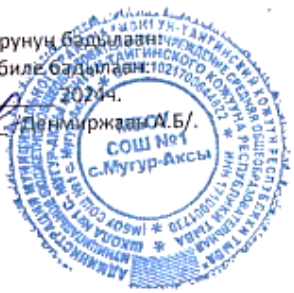

Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
келген протокол № 2
«28» август 2024 чыл.
Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн:
«28» август 2024ч.
Шолбан Ч.Х.

Школаның директорунуң бадыйлаан
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан
« _____ » _____ 2024ч.
Денмиржаал О.Б.
СОШ №1
с.Мугур-Аксы

Төрээн чогаал эртеминге
ажылчын программа.
8 класс.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

Тайылбыр бижик.

Төрөөн чогаал эртемннн өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгенин 5–9 класстарынга «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемннн чижек өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарнын «Төрөөн чогаал», 8 класстын «Тыва чогаал» өөредилге номунга дүүштүр кылдынган.

Өөредилгенин Федералдыг күрүнө стандартызынын (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрөөн чогаал» эртемннн шингээткениннн түннелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязынын хамаатызынын мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканын регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарынын хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларынын бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программа дараазында хоойлу,доктаал, саавырларнын негелделеринге таарыштыр кылдынган:

- Россия Федерациязынын Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;
- Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязынын өөредилге дугайында хоойлузу»;
- Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязынын өөредилге дугайында хоойлузунун 11 и 14 статьяларынга чаарттылгалар кииреринин дугайында»;
- Россия Федерациязыннн Өөредилге болгаш эртем яамызынын 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгенин Федералдыг Күрүненин Өөредилге Стандарттарын бадылаарынын дугайында» (Россия Федерациязынын өөредилге, эртем яамызынын 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);
- Тыва Республиканын Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;
- Хоойлу ВХ-I «Тыва Республикада дылдарнын дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);
- Тыва Республиканын Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 « Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).

Программанын ады болгаш авторлары:

- 1.8-ки класстын тыва дыл программасын Тыва Республиканын ниити өөредилгезинин күрүнө стандартынын национал-девискээр кезээнге дүүштүр Күрүненин Федералдыг өөредилге стандартарынын негелделери-биле тургускан.
2. Куулар К.Б., Сарыглар Ч.А., Шаалы А.С. Ниити өөредилге черлеринин 5-9-ку класстарга тыва дылды өөредир чижек Программасынга даянган (2021 чыл).
- Мугур-Аксы №1 ортумак школазынын өөредиглиг программасынга дүүштүр тургускан.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртемнннн ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Школага литератураны өөредиринин кол сорулгазы – өөрникчилерни сөстүн уран чүүлүнге, чечен чогаалдын, аас чогаалдын байлакшылдыг чогаалдарынга хандыкшыдары болур. Чечен чогаал өөредилгезинин дөзү-чогаалдын номчулгазы болгаш сайгарып өөренири, сөстүн уран мастерлери-чогаалчыларнын намдарлары, программаже киирген чогаалды өөрениринге эргежок чугула төөгүнүн фактылары-биле таныжары болур.

Төрөөн чогаал уругларны күш-ажылга кижизидеринге база кезээде бараан болуп чоруур эртемнернин бирээзи. Чогаалдын бир-мөзүлөш омур-хевирлеринин үлегерлери күш-ажылды алдаржыдып, аңаа киржиринче, ону хүндүлээринче уругларны углап турар.

Тыва литература кичээлдеринге идея-моральдыг болгаш күш-ажылчы кижизидилге эстетиктиг кижизидилге-биле сырый холбаалыг чоруттунар болгаш уруглар чогаалдар-биле таныжып тургаш, оларнын идеялиг утказын, уран-чеченин сеткилининн ханызындан медереп билбишаан, уран номчулгага быжыг хандыкшылдыг болуп өзерлер.

Школага чечен чогаалды уран чүүлдүн өске хевирлери-биле, амыдырал-биле холбаштырып өөрөтпишаан, тыва чогаал эртемнинин өөредилгези дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган:

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредиринин сорулгалары:

Өөредиглиг:

– чогаал сөзүглелинин тургузуун, уран-чеченин, оон дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартыр;

– чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген төөгүзүн ылгап өөредир;

-- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деннеп көөр;

-- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (интернет четкизи, словарьлар, справочниктер, эциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир;

Сайзырадыр:

-- уругларның амыдыралче бот-тускайлан медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн хынаар;

-- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр;

Кижизидилгелиг:

-- сагыш-сеткили байлак, мөзү- бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

-- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг, хамааты бот-медресели бедик, ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;

– номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу.

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, оон чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейинин классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижинин мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкенин эвес, а медресели-биле сайгарып билиринге өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-нттит харылзажылгага салдары база улуг.

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң 8-ки класстарына амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, чоннуң ёзу-чаңчылдарын, үзел-бодаодарын көргүскен, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче, ниитилел сайзыралынче, кижилер аразында харылзааларының болгаш оларның кол филисофчу утказынче угланган критиктиг боданыышкынын сайзырадыр чогаалдарны шилээн.

Үстүкү класстарга литература-теориялыг, литература-критиктиг ажылдарны бот-тускайлаң номчуп сайгартыр. Литературлуг угланыышкыннарның ылгавырының дугайында теоретиктиг билиглерин делгем өөредир. Чогаалдың идея-тематиказын, уран-чеченин өске эртемнер-биле холбап, ханы сайгартыр. Аас болгаш бижимел чугааның нормаларын сагып, эртем-шинчилел ажылының эгезин өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынның бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң түңнелдери.

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчиниң бодунуң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шингээди алырын медреселдиг-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразына хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрениринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, *коммуникативтиг* (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), *регулятивтиг* (бот угланыышкынның), чаа билиг алырынын аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

8-ки класстың өөредилгиг ажылчын программазы 3 кезектен тургустунган: тайылбыр бижик, өөредилге-тематиктиг план, өөредилге-методиктиг материалдар даңзызы.

8-ки класстың төрөөн чогаалга ажылчын программазы идея-темалыг принципти барымдаалап тургустунган, шаандагы Тывага амыдырал, бойдус, революция, чоннар аразында найырал, ажыл-иш дээш өске-даа темалар-биле бөлүктөп өөренир:

1. Тываның сураглыг чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
2. Чогаалдың төөгүлүг үе-биле харылзаазын илередип шыдаар;
3. Литературлуг дылдың нормаларын, чугаа культуразын сагып, чечен чогаалды аянның номчуп, күүседип билир;
4. улустуң аас чогаалы;
5. бойдус болгаш кижиге дугайында чогаалдар;
6. тыва улустуң патриотчу сеткил-соруун илереткен чогаалдар;
7. шингээди алган литература-теориялыг билиглерин практика кырынга ажыглап шингээткен турар ужурлуг.

Программада өөреникчилерниң аас чугаа сайзырадылгазына кичээлдерниң янзы-бүрү хевирлери көрдүнген: словарьлыг ажылдар, аас болгаш бижимел ажылдар, чогаадыглар, эдертиг, диалогтар, чечен-чугаалар, ном сөзү-биле ыдары, чогаадыкчы ажылдар болгаш шээжилээшкин:

аас-биле: сөзүглелди шын медреселдиг, чүгүртү, аянның номчууру болгаш шээжи-биле чугаалаары.

Номчаан чогаалдарының үзүндүлерин делгереди, допчулай шилип чугаалаары. Айтырыга делгеренгей харыыны бээри, чогаалдың маадырларының дугайында чугаа тургузары. Бодунуң хайгааралдарына үндөзилеттинген харылзаалыг чугаа тургузары.

бижимел-биле: өөрөнгөн чогаалдарыңа, чамдык үзүндүлөргө делгередир, допчулай шилилгелиг эдертиг бижири; айтырыгга делгеренгей харыы бээри; проза чогаалының планын тургузары; чурук дузазы-биле харылзаалыг чугаа тургузары; хайгааралдар дузазы-биле чогаадыг бижири; чогаал дылының уран чурумалдыг аргаларын тодарадып билир; номчаан чогаалыңа хамаарыштыр бодунуң бодалын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбап, шүгүмчүлелди илередип билир.

8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалдарының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- сөзүглелди шын, ханы медреселдиг, чүгүртү, аянныг номчуп билир;
- өөренип эрткен сөзүглелден деңнелгелерни, эпитеттерни, тып, оларның сөзүглелге ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
- чогаалдың этиктиг, философчу, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
- аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылыр;

Тыва чогаалдың 8-ки класс курузунда дараазында метапредметтиг мергежилдерни болгаш чанчылдарны чедип алыр:

- янзы-бүрү чүүлдерни, билиишкиннерни деңнеп, шүүштүрүп, догааштырып, түңнеп билири;
- төрөөн дылыңа аас болгаш бижимел культурлуг чугааны байдалга дүүштүр тургузуп билири;
- аңгы-аңгы ажылдарны ажыглап тургаш, бодунга херектиг информацияны тып билири.

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтук дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.78—2).

Программа неделядя 1 шакка тургустунган. Шунту 34 шакка хувааттыңан.

Программаның тургузуу. 8 класс.

Сарыг-оол С. А. шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Тыва проза:

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи». Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежи»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер). Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия: Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм». Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт». Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап олар»

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннун чагы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия:

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы:

Неверов А. С. Тоожу «Аъштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Чогаал теориязы:

Шүлүглел дугайында билиг. Ши дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк
«Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

Календарь-темалыг планнаашкын.

№	Эгениң ады	Программаның уjur-утказы	шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл	Үези	
					План-биле	Эрт кени
1	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Уран сөс дугайында С. А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим». Литература теориязы: шүлүглел.	1	Чечен чогаал кижиниң иштики делегейин база ону долгандыр делегейни шинчилээринге онзагай салдарлыг уран чүүлдүң бир хевири дээрзин илередир. Кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге, угаан-болдалының делгемчииринге чечен чогаалдың салдарын, күштүг талаларын билип турар. Ниитилелдин болгаш чогаалчының чогадыкчы көрүжүнүң аразында харылзалыын тодарадыр. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Ниити ажылдаары: лириктиг маадырның окур-хевирин болгаш улуг хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажылдаар, ук окур-хевирлерниң чогаалдың идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Таблица-биле ажылдаары: шүлүглелдин композициязы -биле ажылдаарын билир. Хемниң окурун, чурумалын көргүскен өске чогаалчыларның ажылдары-биле деңней сайгарып, ажылдап билир. Чогаалда илереттинген бодалдың төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалын тодарадыр. рактиктиг ажылдаары: өөрөнгө литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни ажыглап билир.		
2		. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүң кижизи мен».	1	Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин сайгарып билир. Лириктиг маадырның окурунга, ооң минниишкиннеринге үнелел бээр. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнуң окурунун салдарын		
3		М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».	1			

				тодарадып билири. Шүлүкте мөзү-шынар – философия, эстетика темазынга хамаарышкан айтырыгларни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап билир. «Чөөн чүк» деп билиишкинниң утказын чогаалчының делгем ажыглаанын тодарадып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадыр. Чогаалды сайгарары: чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Жанр талазы-биле онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билир. Лириктиг маадырның овор-хевиринге үнелелди берип билир. Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялиг ужурутказын тодарадыр. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билир. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билир		
4		С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик» . М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүң ужары». З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».	1	шүлүктүң тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин, оворун база Хут ужарының чылдың аңгы-аңгы байдалдарын дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалчының бижиир аргазы болгаш аргадуржулгалыы-биле илереткенин тодарадып билир. Хүт чурумалын болгаш болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири. Чогаал темазын болгаш идеязын ажыдарынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдырын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседир. Кижин биле бойдустун аразында быжыг харылзаалыын, шүлүктүң философчу утказын илередип билир. Лириктиг		

				маадырның овурунга, ооң бот-хуунуң иштики миннийшкетининге үнелел бээр. Мөзү-шынар, чараш чүүлдү хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден алган бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири.		
5-7	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».	3	Бөлүктеп ажылдаары: чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тодарадып, идея ажыдарынга салдарын сайгарып билир. Тоожукчу маадырның, Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның окур-хевирлерин, олар ның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеязын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг ажыдып билир. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, бүгү амылыг амытаннарга хумагалыг болурун шиңгээдир. Чогаалга план тургузуп билир база план ёзугаар чогаалдың утказын эдerti чугаал ап билир. Чогаалды ниити сайгарарынга киржир Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, литературлуг үндезинниин тодарадып билир. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыр, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгар. Чечен чугааның идеялиг сорул киришкениин, «эр сөс» деп билиишкенин утказын тодарадып билир. Чогаалчының дылының болгаш бижииринин аянын илередип билир, оларның чечен чугаага уран дээштиин тодарадып билир. Чогаал сөзүглелинге даянып, ханы, сайгарылгылыг угаап боданып чаңчыгар, бодалдарын хостуг илередип билиринге өөренир.		
Тараам турда, тодуг-ла мен						

8,9	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилилгелиг эгелер)	2	«Тараа» деп чогаалдың адының, эпигравының идейлиг утказын тодарадыр, сайгарып билир. Кол маадыр Суванның омурхевирин тодарадып, ада кижизидилге дугайында чугааны тургузуп өөренир. Чогаалга план тургузуп, долу, кызыра азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Чогаалда найырал темазын чырытканын илередип билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгар.		
10		Чогаадыг «Тараам турда тодуг-ла мен» (« Тараа» деп чогаалда Суван ирейниң омур-хевирин).	1			
11	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг- чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилиттинген эгелер)	1	бүгү чонга таваржып турган коргунчуг айыылдың херечизи боордан аңгыда бодунуң өг-бүлезинге Ташкентиден хлеб эккеп чораан чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билир. Мишка Додоновтуң омур-хевиринге үнелел берип билир. Сөзүглелде кижилерниң аас-кежиктиг болурунче чүткүлдүү, шыдамык, турум, быжыг туруштуг, харысалгалыг аажычаңныг болурун чырытканын тодарадып, утказын эдерти чугаалаар. Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир.		
12	Тыва чогаалчылаирның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1	Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билир. Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип өөренир. Ажылдың кижиниң амыдыралынга ужур-утказын, авторнуң көрүжүнүң дугайында чидиг айтырыгны тып, кол идеяны тодарадыр, шын харыы дилеп		

				өөренир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглө лге даянып, тодарадыр. Лириктиг чогаалды сайгарар, бодунуң үзел-бодалын илередип турар. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин- биле ажылдап өөренир. Сөс, ооң утказының ханы, делгемин илередип, угаап-боданыышкынның бижи мел ажылды күүседип өөренир		
Кижиги – чурттуг, куш – уялыг						
13 14	Тыва драматургия	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык»	2	Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында таныжар. Тыва литератураның тургустунуп турар чылдарында драма жанрының сайзыраарына чогаалчының киирген үлүүнүң дугайында медээни шингээдир, чугаага киржир. Чөрүлдээлиг байдал: драмада чөрүлдээни тодара дыр. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезиниин тодарадып өөренир. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадыр. Шииниң маадырларының овур-хевиринге аас, бижимел үнелелди берип билир. «Маадыр», «маадырның иштики делегейи» болгаш «чогаалды улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы» деп билиишкиннерни катаптаар, өөрөнгөн чогаалына дүүштүр сайгарып билир. Шии чогаалын рольдап номчуурунунуң аянын шингээдип билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идейлиг утказын тодарадырына салдарын тодарадыр. Шии жанрына хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир. Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен чаяанныын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билир.		
15 16		С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа»	2	Чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын илередип, «либретто» деп билиишкин-биле таныжар, тайылбырлап өөренир. Чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле		

				холбаалыын, дылдың чурумалдыг аргаларының тема, идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын тайылбырлап билир. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузар. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянның номчуур. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билир. Тыва улустуң чаңчылдарын кижизидикчи дээштиин илередип сайгарар. Р. Д. Кенденбилдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжар. vk.com»video-59838956_456239616		
17 18		Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер	2	Шиллерниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжар. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билир. Чогаалдың сюжедин (ынакшаан ийи аныяк кижиниң төөгүзү, ол үениң амыдыралында айыыл дугайында) аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долуга азы шилилгелиг). Төөгү-биле чогаал сюжединиң харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырларбиле ажилдап билир.		
19	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы»	1	авторнун чогаадыкчы намдары-биле таныжар. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын, чогаалда канчаар илереп келгенин тодарадыр. Кускуннун символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге ужур-дузалыын сайгарар. Чогаал бижиир аянында хууда чогаалчының стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын, нарын философчу бодалды тодарадып билир.		
20	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук».	1	тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга. «Ыдыктыг тук» деп чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалды Тывага эрткен төөгүлүг хүннер-биле холбаштыр тайылбырлап билир. Төөгүлүг болуушкунну бодунуу-биле тайылбырлап билир. Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкының чагыгларын делгем угаап билир.		
21		Литература теориязы: барымдалыг чогаалдар	1			

				Тоожунун идеялиг утказының ханызын, темазының чүгулазын илередип билири.		
Авай, авай, авайымны						
22	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу».	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыр. Авторнун түрүжун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билир. Таблица-биле ажыл: аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруурунун чоок, онзагай талаларын илередип билир. Шүлүктү аянныг номчуур, ырлап күүседир. Шүлүктүң тургузуунун онзагайын тодарадыр, чоннун ырызы бооп чоруурун бадыткалдыг тайылбырлап билир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге портрет, детальдарның салдарын тайылбырлаар. Кол маадырларның окур-хевиринге үнелелди кылып билир. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузуңда азы демнежип сайгарып билир. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири.		
23		А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм». З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орап	1	А.А.Даржайның тыва литературада түрүжун, үнүн тодарадып билир. Тыва литературада «Сонет» жанрының хөгжүлдеси-биле таныжар. Ук жанрның чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгалын билир. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын тодрадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказын илередип, авторнун түрүжун тодарадып билир. Ава дугайында темада бижиттинген чогаалдар дугайында чугаага киржир. Шүлүктү аянныг номчуур. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадырып, шүлүк чогаалын сайгарыр. Шүлүк болгаш ыры деп темага дүүштүр ажык чугаага киржир. Өөрөнгө чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайыңга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билир.		
24		Чогаадыг «Тыва чогаалда ава кижиниң окур-хевирин»	1			

25	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)	1	Лириктиг чогаалды сайгарар. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын шинчилел үндезиннерге даянып, бодалдарын илередип билир. «Шүлүкчүнүң түрүжү», «чогаалчының сөзүнүң күжү» болгаш «чечен чогаалдың дээшти» деп билиишкиннерини өөренип, катаптап, сайгарып билир. Авторнуң түрүжү, шүлүкчүнүң сөзүнүң күжү деп билиишкинни сайгарган чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.		
26- 29	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер). М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	4	Салым-чаяанныг тыва херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чечен чогаалда авторнуң идеязын илередип билир, чогаалдың жанрын тодарадыр. Чогаалга план түргүзүп билир, түргүзүүнүң онзагайын тодарадыр, цитаталар ушта бижиирин өөренир. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. Салым-чаяанныг уруг Надя Рушеваның кижизидилгезинге ада-иениң салдарын тодарадып билир. «Эпистолярлыг жанр» деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы холбаштырып, тодарадып билиринге өөренир. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир. «Талантылыг ада-ие - талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билир. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билир. Чогаалда ханы, философчу утканы сайгарып өөрениринге чаңчыгып өөренир. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир.		
Кижил болуру – чажындан						
30- 33	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).	4	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузу илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билир. Тоожунуң		

		К. Д. Чамыян. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер) Төлевилел- биле ажыл		бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билип өөренир. Маадырның иштики делегейин тодаргай илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге сонуургалын, чараш чүүлге хандыкшылын тодарадып билир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын тодарадыр. Улустуң аас чогаалында чоннуң амыдыралчы мерген угаанының сиңниккенин тодарадып өөренир. Тоожунуң сюжет болгаш композицияны сайгарып билир. Чогаалда көдүрттүнген айтырыгга авторнуң туружун тодарадып билир. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар чидиг айтырыгларның чүгулазын билип, боттарының бодалдарын илередип сайгарар. Чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга, кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадып турар. Ниити ажылдаары: «Элээдилер кижизидеринге, өг-бүлө, школа, ниитилел аразында сырый харылзааны чорударының чидиг айтырыглары» деп темага ажык чугааны чорударынга киржир.		
34		А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнө»	1	Шүлүктүң адының символиктиг утказын сайгарып билир. Чогаалда авторнуң туружун илередип билир: төрөөн черинге, чонунга база ие дылынга хүндүткелдии, ынакшылы		
			34шак			